

К. А. Манько

Навук. кір. – В. А. Ляшчынская, д-р філал. нав., прафесар

ДА ПЫТАННЯ АБ МЕСЦЫ І РОЛІ СЛОЎ-СУПРАВАДЖАЛЬНІКАЎ ДА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ ‘МАЛА’

У артыкуле на матэрыяле прыслоўных фразеалагізмаў з агульным значэннем ‘мала’ выяўляецца месца і роля граматычнай прыналежнасці слоў, што не ўваходзяць у склад фразеалагізмаў, але з’яўляюцца адным з асноўных паказчыкаў слоўнага акружэння, дакладнай семантыкі, стылістычнай характарыстыкі і выкарыстання фразеалагізмаў. Падчас вывучэння і агульнай характарыстыкі фразеалагічных адзінак (ФА) (асабліва ў вучэбнай літаратуры) асноўная ўвага скіроўваецца на іх семантыку, эмацыйна-стылістычную і граматычную характарыстыку, кампанентны склад. І практычна ніхто не звяртаецца да такой асаблівасці ФА, як наяўнасць ці адсутнасць слова ці слоў, што суправаджаюць іх і ў многім уплываюць на спалучальнасць ФА з іншымі адзінкамі мовы. Мэта артыкула – выявіць ролю, месца слоў-суправаджальнікаў на матэрыяле вылучаных метадам суцэльнай выбаркі прыслоўных фразеалагізмаў беларускай мовы, якія аб’яднаны агульным значэннем ‘мала’ [1].

ФА са значэннем ‘мала’ (усяго 88 адзінак) падзяляюцца на дзве групы: 1) ФА, што не маюць пры сабе слоў-суправаджальнікаў, і

1) ФА, якія не выкарыстоўваюцца без іх. Тлумачыцца гэта тым, што адны ФА паводле свайго выкарыстання не звязаны і не залежаць ад іх вобраза (напрыклад: *на жабін скок; на шэлег; у абрэз; мала-веля; на волас; ані ў зуб; ні на ломаны грош* і інш.), а другія ФА, якія маюць гэтае ж значэнне, маюць строга абмежаванае ўжыванне, якое звязана з вобразам, што пакладзены ў іх аснову (напрыклад: *на маленькай ‘нямнога, невялікую порцыю (выпіць, узяць і пад.)’; і ў паміне няма* (не было) ‘зусім, поўнасю (няма чаго, каго)’ і інш.).

Сярод ФА з агульным значэннем ‘мала’ вылучаецца найбольшая колькасць выразаў (50), якія ўжываюцца толькі ў суправаджэнні слоў, што ўдакладняюць значэнне, уплываюць на спалучальнасць з іншымі адзінкамі мовы. У навуковай

літаратуры такія ФА вызначаюцца як «фразеалагізмы з валентна абмежаваным значэннем» [2, с. 26], а словы, без якіх такія ФА не рэалізуюцца ў маўленні, абазначаюцца па- рознаму: «абумоўленыя члены» [3, с. 124], «пастаяннае фразовае акружэнне» [4, с. 125], «абавязковае фразеалагічнае акружэнне», «словы-суправаджальнікі» [5, с. 225], «абавязковыя прыфразеалагічныя словы» [2, с. 131] і інш. У апошні час фразеалагі пераважна выкарыстоўваюць тэрмін «словы-суправаджальнікі» (С-С).

Сярод усёй колькасці ФА са С-С найперш заўважаецца, што С-С у пераважнай большасці з'яўляюцца дзеясловамі, напрыклад: *на мезе- ны палец* (не даць, не верыць); *ні на гран* (не мець, не хваляваць); *на волас* (не заснуць, не прыбавіць) і інш. Толькі адзінкавыя з іх выражаны прыслоўем ці прыметнікам, напрыклад: *як леташні снег* (не патрэбна, не трэба); *і ў паміне* (няма, не было). Гэта асаблівасць звязана з тым, што прыслоўныя ФА з агульным значэннем 'мала' ў пераважнай большасці маюць пры сабе дзеяслоўныя С-С, паколькі ФА, што суадносяцца з прыслоўем, як і прыслоўе, служаць для абазначэння не толькі прыкметы прадмета або прыкметы, якія належаць прыметніку ці прыслоўю, але і разнастайных прыкмет дзеянняў, станаў, і таму частае ўжыванне дзеяслоўных С-С у межах прыслоўных ФА з'яўляецца заканамерным.

Аналіз С-С да выяўленых намі ФА з агульным значэннем 'мала' паказвае, што пэўны вобраз ФА патрабуе пэўных С-С-дзеясловаў, якія, у прыватнасці, абазначаюць мысленчую, разумовую дзейнасць тыпу *з пятага на дзесятае; ні бельмеса; ні бэ ні мя* і інш. (не ведаць, не разумець, не разбірацца і пад.), дзеянні паводле ўспрымання тыпу *ні кроплі / ні кропелькі / ні каплі / ні капелькі; ні храна; ні шыша* і інш. (не чуць, не відаць, не бачыць, не адчуваць і пад.), псіхічны стан чалавека тыпу *на мезены палец; ні на гран; ні на макулінку* і інш. (не баяцца, не дараваць, не верыць, не хваляваць, не маніць і пад.), канкрэтныя дзеянні тыпу *на маленькай* (выпіць, узяць / з'есці), бытавыя дзеянні тыпу *гула асмаленая / смаленая; дулю / кукіш / фігу з макама; на панюх / на нюх табакі* і інш. (не зрабіць, не атрымаць, не даваць, не рабіць, не браць і пад.), маўленчую дзейнасць тыпу *ні слова; ні слова ні паўслова* (не гаварыць, не адказваць, не расказаваць і пад.) і інш.

С-С паводле сваёй пазіцыйнай замацаванасці пры

лексікаграфіч- ным адлюстраванні ФА са значэннем ‘мала’, могуць знаходзіцца як «у пачатку», перад фразеалагічным значэннем (*і ў паміне няма* (не было) ‘зусім, поўнасю (няма чаго, каго)’; *куруную сісю і / дый / ды і тую не ўсю* ведаць, мець, атрымаць і пад. і інш.), так і ў яго межах (*гула асмаленая / смаленая* ‘зусім нічога не (атрымаць, дастанецца, зрабіць і пад.)’; *з пятага на дзесятае* ‘збольшага, зусім нямнога (чуць, разу- мець, ведаць і пад.)’ і інш.).

Пры аналізе ФА, што ў лексікаграфічнай літаратуры падаюцца з абавязковымі для іх С-С, выявілася, што ўсе С-С уступаюць у пэўныя семантычныя сувязі, найперш, сінанімічныя і антанімічныя.

Характар сінаніміі С-С пры ФА мае пэўную сувязь з сінаніміяй фразеалагізмаў з валентна абмежаваным значэннем, сярод якіх пера- важаюць выразы, што спалучаюцца з двума і больш С-С. Такія словы часцей за ўсё тоесныя ці блізкія па сэнсе, належаць да адной частціны мовы і да аднаго сінанімічнага рада.

Ва ўсёй сукупнасці фразеалагізмаў, аб’яднаных агульным значэн- нем ‘мала’, вызначаюцца асобныя, у якіх С-С выступаюць як кан- тэкстуальныя сінанімы, але ў адносінах адно да другога не могуць быць узаемазамяняльнымі, як, напрыклад, дзеясловы *чуць, ведаць, разумець*, што суправаджаюць ФА *з пятага на дзесятае; выпіць, узяць*, што суправаджаюць ФА *на маленькай ці не атрымаць, не да- станецца, не зрабіць*, што суправаджаюць ФА *гула асмаленая / смаленая*, і інш. Разам з тым, сярод ФА з агульным значэннем ‘мала’ вылучаюцца такія пры іх С-С, якія паводле семантыка-стылістычных адносін адно- сяцца да абсалютных ці семантычных сінанімаў.

Так, С-С *не патрэбна, не трэба* ФА як *летаіні снег*, якая без іх не ўжываецца, аб’ядноўваюцца ў сінанімічны рад на аснове агульнага для іх значэння ‘не трэба, не патрэбна’ [6, с. 109; 7, с. 539]; *не аддаць, не ўступіць* ФА *ні пядзі* аб’ядноўваюцца ў сінанімічны рад на аснове агульнага для іх значэння ‘не аддаць, не адмовіцца’ [8, с. 129; 9, с. 70] і інш. Яны з’яўляюцца абсалютнымі сінанімамі, паколькі ў іх семан- тыцы няма сэнсавых адрозненняў і стылістычна яны нейтральныя, таму і могуць выступаць як узаемазамяняльныя адзінкі.

А семантычнымі сінанімамі з’яўляюцца, напрыклад, С-С *не ве- даць, не разумець*, якія суправаджаюць ФА *ні / ані у зуб нагой; ні бель- мяса; ні бум-бум* і аб’ядноўваюцца ў сінанімічны рад, таму што лексіч- нае значэнне лексем *не ведаць* ‘не

ўсведамляць, не ўяўляць; не разу- мець' [8, с. 473] дапаўняе семантыку спалучэння *не з лексемай разу- мець* – ‘не ўсведамляць, не спасцігаць розумам сэнс, змест і пад. чаго- н.’ [6, с. 626]. І наадварот, лексічнае значэнне лексемы *не разумець* ‘не ведаць, не здагадвацца аб чым-н., не ўсведамляць што-н.’ дапаўняе семантыку слова *не ведаць* – ‘не знаць што-н., не мець уяўленне пра што-н.’. Да семантычных сінонімаў адносяцца таксама С-С *не тава- рыць, не гаворыцца, не адказваць, не расказваць*, якія суправаджаюць ФА *ні паўслова; ні слова ні паўслова* і аб’ядноўваюцца ў сінанімічны рад на аснове агульнага лексічнага значэння. Але спалучэнне *не ад- казваць / адказаць* мае значэнне ‘не расказаць настаўніку ўрок’ [8, с. 139], а семантыка лексем *не расказваць / расказаць* – ‘не апісаць вусна, не паведаміць пра якія-н. падзеі (што-н. бачанае, чуае і пад.)’ [6, с. 642] і *не гаварыць* ‘не выражаць вусна якія-н. думкі, не паве- дамляць факты і інш.’ [10, с. 8]. Яны з’яўляюцца семантычнымі сіно- німамі, паколькі семантыка адной лексемы С-С крыху, нязначна, але ўносіць новае ў параўнанні з іншым С-С. Такім чынам, яны ўяўляюць сабой сістэму адценняў аднаго паняцця і з’яўляюцца нейтральнымі адзінкамі па эмацыянальна-экспрэсіўных якасцях.

Сярод С-С пры ФА з агульным значэннем ‘мала’ цяжка вызна- чыць дамінанту, асабліва калі сінанімічны рад С-С утвораны абсалют- нымі сінанімамі, як, напрыклад, *не патрэбна, не трэба; не аддаць, не ўступіць*, дзе вылучыць слова, якое магло б быць галоўным для ўсяго рада, немагчыма.

Другі тып семантычных сувязей выяўляюць С-С, якія ўступаюць у антанімічныя адносіны. Так, у ФА, аб’яднаных агульным значэннем ‘мала’, С-С *не атрымаць, не даваць*, якія абавязкова выкарыстоўваюцца пры ФА *дулю / кукіш / фігу з маслам; дулю / кукіш / фігу з макама*, аб’ядноўваюцца ў антанімічную пару на аснове супрацьлеглага для іх значэння: *не атрымаць* – ‘не ўзяць ад каго-н. што-н. перададзенае, перасланае’ [8, с. 298] і *не даваць* – ‘не ўручыць, не перадаць з рук у рукі’ [10, с. 108].

Як бачым, наяўнасць С-С – гэта дакладнае ўказанне на абавяз- ковае слоўнае акружэнне, ролю выкарыстання ФА для выражэння найбольш дакладнай яе семантыкі. Калі ФА спалучаецца з двума і больш С-С, якія ўступаюць ў сінанімічныя адносіны, то кожнаму з іх не ўласціва дыферэнцыяльнае выкарыстанне, напрыклад: *ні слова ні паўслова* (не гаварыць, не адказваць, не расказваць); *ні бум-бум* (не ведаць, не разумець);

калі ж ФА спалучаецца толькі з двума антані-мічнымі С-С, то гэта служыць указаннем на дакладнасць выкарыстання ФА паводле яе назначэння – каму, як, напрыклад, *дулю / кукіш / фігу з макам* ‘зусім нічога (не даваць), ці ад каго *дулю / кукіш / фігу з макам* ‘зусім нічога (не атрымаць), альбо *на шэлег* ‘ніколькі, зусім (няма) ці *на шэлег* ‘ніколькі, зусім (не верыць) і інш.

Такім чынам, беларускія фразеалагізмы могуць ужывацца са словамі-суправаджальнікамі і без іх. Сукупнасць прыслоўных фразеалагізмаў з агульным значэннем ‘мала’ ці сінанімічных прыслоўных фразеалагізмаў, паказвае, што тут пэўную ролю адыгрываюць словы-суправаджальнікі (з 88 фразеалагічных адзінак са словамі-суправаджальнікамі выкарыстоўвацца 50 адзінак, што складае 56,8 %, і без слоў-суправаджальнікаў 38, што складае 43,1 %).

Паводле часцінамоўнай прыналежнасці большая колькасць слоў-суправаджальнікаў пры фразеалагізмах з агульным значэннем ‘мала’ належаць да дзеясловаў, што абумоўлена суадноснасцю абранай групы фразеалагізмаў з прыслоўем. І толькі некаторыя словы-суправаджальнікі прадстаўлены прыметнікам ці прыслоўем.

Словам-суправаджальнікам уласціва з’ява сінаніміі, якая дае ім магчымасць аб’ядноўвацца ў сінанімічныя рады пры наяўнасці адзінай сэнсавай асновы і магчымасць быць прадстаўленымі як абсалютна тоеснымі, так і адзінкамі з рознымі адценнямі значэння, што дазваляе больш дакладна вызначаць семантыку і слоўнае акружэнне фразеалагізма. Асабліва выразна гэта вызначаецца пры выкарыстанні слоў-суправаджальнікаў, якія, уступаючы ў сінанімічныя ці антанімічныя сувязі, могуць змяняць поўнасцю кантэкст і семантыку фразеалагізма.

Спіс літаратуры

1 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А – Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. –

672 с.; т. 2. М – Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.

2 Янкоўскі, Ф. М. Беларуская мова. – 3-е выд., дапрац. / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 333 с.

3 Шавкунова, О. В. Изменение структурно-функциональных свойств незамкнутых фразеологизмов в связи с особенностями их использования в речи / О. В. Шавкунова // Уч. зап. Ульяновск. гос. пед. ин-та. – Ульяновск, 1963. – Т. 17. – Вып. 7. – С. 123–127.

- 4 Сидоренко, М. И. К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц / М. И. Сидоренко // Проблемы фразеологии. – М., 1964. С. 125–132.
- 5 Жуков, В. П. Фразеологизм и фразеологическое окружение / В. П. Жуков // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та. – М., 1966. – Т. 160. – С. 225–245.
- 6 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 4. П – Р [Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. – 768 с.
- 7 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 5. Кн. 1. С – У / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – Мінск: «Бел. Сав. Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1982. – 663 с.
- 8 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 1. А – В / [Рэд. тома К. К. Атраховіч]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. сав. Энцыклапедыя, 1977. – 608 с.
- 9 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. У 4-ці т. Т. 5. Кн. 2. У – Я / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – Мінск: Беларус. сав. энцыклапедыя, 1984. – 608 с.
- 10 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 2. Г – К / [Рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. сав. энцыклапедыі, 1978. – 768 с.